

УДК 159.9:37.01

DOI: 10.32342/2522-4115-2020-1-19-2

Н.М. ГАВРИЛЮК,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземної філології та перекладу
Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

ГЕНЕЗИС ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»

У результаті опрацювання достатньої кількості психолого-педагогічної літератури з питання визначення поняття «професійна ідентичність» нами окреслено таку проблему: дослідники сприймають професійну ідентичність по-різному, дуже часто через призму тем своїх наукових досліджень, хоча такі різні точки зору стосовно тлумачення поняття дають нам змогу визначити спільні риси та на основі них конкретизувати дефініцію професійної ідентичності. Мета статті полягає у вивченні процесу становлення поняття «професійна ідентичність» через призму різних поглядів науковців. Описано позитивні та негативні чинники, які впливають на результат становлення професіоналізму фахівців. До позитивних чинників віднесено гуманізацію освіти, акмеологічний підхід, соціально-психологічний контекст професійної діяльності, специфіку професії, індивідуальні та психологічні особливості особистості. Негативними чинниками виявилися надання важливості формалізації в освіті, неврахування соціальних та психологічних особливостей професійної діяльності, існування кризових ситуацій у професійній діяльності, наявність професійних деформацій, маргіналізаційні процеси. Існують різні визначення поняття «професійна ідентичність». Деякі вчені розглядають її завдяки досягненню професійного самовизначення, інші – через професійний розвиток, психологи подають визначення у контексті професійної самосвідомості. Як психологічна категорія професійна ідентичність полягає у ставленні людини до конкретної професії. Але різні підходи не заперечують, а доповнюють визначення. Більшість дослідників намагаються визначити професійну ідентичність через усвідомлення себе, як фахівця та через оцінку професійного оточення, в якому особистість здійснює, аналізує та прогнозує власну професійну діяльність.

Ключові слова: професійна підготовка, ідентичність, професійна ідентичність.

В результате обработки определенного количества психолого-педагогической литературы по вопросу определения понятия «профессиональная идентичность» нами очерчена следующая проблема: исследователи воспринимают профессиональную идентичность по-разному, очень часто через призму тем научных исследований, хотя такие разные точки зрения относительно толкования понятия дают нам возможность определить общие черты и на их основе конкретизировать дефиницию профессиональной идентичности. Цель статьи заключается в изучении процесса становления понятия «профессиональная идентичность» через призму различных взглядов ученых. Описаны положительные и отрицательные факторы, которые влияют на результат становления профессионализма специалистов. К положительным факторам отнесена гуманизация образования, акмеологический подход, социально-психологический контекст профессиональной деятельности, специфика профессии, индивидуальные и психологические особенности личности. Негативными факторами оказались формализация в образовании, недостаточное изучение социальных и психологических особенностей профессиональной деятельности, существование кризисных ситуаций в профессиональной деятельности, наличие профессиональных деформаций, маргинализационные процессы. Существуют различные определения понятия «профессиональная идентичность». Некоторые ученые

рассматривают ее благодаря достижению профессионального самоопределения, другие – через развитие, психологи предлагают определения в контексте профессионального самосознания. Как психологическая категория профессиональная идентичность заключается в отношении человека к конкретной профессии. Но разные подходы не отрицают, а дополняют определение. Большинство исследователей пытаются определить профессиональную идентичность через осознание себя, как специалиста и через оценку профессионального окружения, в котором личность осуществляет, анализирует и прогнозирует собственную профессиональную деятельность.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, идентичность, профессиональная идентичность.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У педагогічних та психологічних наукових літературних джерелах проблема професійної ідентичності вже достатньо опрацьована та досліджена, проте не виявлено спільних ознак та відмінностей з такими поняттями як, наприклад, «професійна ідентифікація», «професійна підготовка», «професійна самореалізація» тощо. Дуже часто ці поняття взаємозамінюються або вживаються синонімічними. Чіткого розмежування понять не існує, тому однією з наших цілей є виявлення відмінностей, але це буде можливо за умов ретельного теоретичного аналізу генезису психолого-педагогічного поняття «професійна ідентичність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У результаті опрацювання достатньої кількості психолого-педагогічної літератури з проблеми визначення поняття «професійна ідентичність» стає зрозумілим, що дослідники сприймають професійну ідентичність по-різному, дуже часто через призму тем своїх наукових досліджень, хоча такі різні точки зору стосовно тлумачення поняття дають нам змогу визначити спільні риси та на основі них конкретизувати дефініцію професійної ідентичності. Отже, до когорти дослідників, які працюють над поняттям «професійна ідентичність» належать М. Абдуллаєва, Е. Борисова, В. Бочелюк, Н. Волянчук, Е. Зеєр, В. Зливков, Е. Еріксон, О. Єрмолаєва, Н. Іванова, Є. Клімов, І. Кон, Г. Ложкін, А. Лукіянчук, С. Максименко, А. Маслоу, Дж. Марсія, Л. Мітіна, Ю. Поваренков, Т. Стефаненко, А. Уотерман, І. Хамітова, Н. Чепелева, Є. Чорний, К. Шамлян, Ю. Швалб, Л. Шнейдер та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні процесу становлення поняття «професійна ідентичність» через призму різних поглядів науковців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи підходи науковців стосовно проблеми генезису професійної ідентичності, звернемо свою увагу на позиції науковців стосовно визначення поняття «професійна ідентичність».

Проблема професійної ідентичності виникла наприкінці XIX – на початку XX ст., коли постало питання професійного самовизначення людини, коли акцент ставився здебільшого на здібностях, а не на здобутих знаннях. Основоположником професійного становлення вважають Френка Парсонса. Його праця була присвячена підготовці молодих людей до обрання майбутньої професії. А такі вчені Америки, як Елбертсон, Уілер, Блумфілд, Гануш, Шоу, Філін, Брукс розробили принципи вибору професії, пов'язані з профорієнтацією, яка є елементом професійної ідентичності.

Ми цілком і повністю підтримуємо погляди видатних учених та вважаємо, що пріоритетними принципами у виборі професії мають бути принципи, які допомагають обрати майбутню професію, а саме – принцип допомоги вибору професії. Зазначений принцип базується на трьох частинах: 1) усвідомлення себе через свої нахили, здібності, захоплення; 2) вивчення вимог, переваг, можливостей та перспектив майбутньої професійної діяльності; 3) ґрунтовне вивчення першого та другого факторів.

Держава потребує фахівців зі сформованими професійними компетенціями, необхідними для взаємодії у просторі світової та європейської комунікації [5, с. 116]. Обираючи професійну діяльність, майбутні фахівці обов'язково враховують такі положення:

- 1) майбутня професія має бути корисною для суспільства;
- 2) мета початкової школи полягає у розвитку світогляду, а не професії;
- 3) мета середньої школи полягає у наданні інформації про професії;
- 4) вибір професії має базуватися на врахуванні здібностей особистостей, а не вимог на ринку праці [22].

Варто зазначити, що вищевказаними принципами вибору професії керуються ще до сьогоденнішого часу та користуватиметься ще не одне покоління майбутніх фахівців.

Проаналізуємо погляди науковців стосовно визначень поняття «професійна ідентичність». Відома дослідниця К. Абульханова-Славська виділяє основні чотири типи професійної ідентифікації:

- 1) ідентифікація, коли сама людина бажає отримати високий матеріальний рівень від просування у професійній діяльності;
- 2) ідентифікація себе із суспільною діяльністю;
- 3) ідентифікація себе у власній професійній діяльності;
- 4) ідентифікація людини, яка наділена талантами і здійснює творчу діяльність [1, с. 145–146].

М. Аргайл [21], досліджуючи професіоналізацію через виокремлені компоненти (професійний тренінг, засвоєння стандартів та вимог до здійснення професійної діяльності, засвоєння поведінки в професійному оточенні, опанування професійних стандартів, оцінювання рівня власного професійного рівня), визначає ідентичність результатом професійного становлення та його чинником.

Інше бачення формування професійної ідентичності знаходимо у працях Т.С. Березіної [2, с. 24–27], яка обґрунтувала доречність вибору етапів становлення професійної ідентичності.

Крім того, дослідник робить акцент на виокремленні професійної ідентичності як складової професіоналізму в студентів. Ми поділяємо точку зору Т.С. Березіної і стверджуємо, що такі два явища, як професійна ідентичність та професіоналізм взаємопов'язані і впливають один з одного. Виділено такі етапи становлення професійної ідентичності студентів вищого навчального закладу: 1) формування суджень про професійне середовище та обрану професію; 2) схвалення або відмова від власного вибору майбутньої професії; 3) ідентифікація себе у формі професійної самостійної діяльності.

Як бачимо, автор виділяє етапи первинного ознайомлення з професійною спільнотою, коли з'являється оцінювання майбутньої професії та етап сприйняття свого вибору майбутньої професії, коли професійні наміри можуть змінитися, що може призвести до обрання кардинально протилежної професії.

Науковцем виокремлено чинники, які мають вплив на формування професійної ідентичності. На першому місці – особистісні чинники, які пов'язані з власними уміннями, навичками, способами діяльності, рефлексивністю тощо. На другому місці – зовнішні або об'єктивні чинники, що пов'язані з професійними вимогами, які регулюють професійне самовизначення та особистісно-професійний стиль діяльності студентів. І третя позиція, згідно з поглядами науковця, належить об'єктивно-суб'єктивним чинникам, які залежать від впливу організації професійного середовища.

Розглядає професійну ідентичність у контексті становлення особистості майбутнього фахівця і А.С. Борисюк та демонструє взаємозв'язок професійної ідентичності із складовими професійного становлення майбутнього фахівця. Автор також розглядає професійну ідентичність як обов'язкову складову Я-концепції. Описано позитивні та негативні чинники, які впливають на результат становлення професіоналізму фахівців. До позитивних чинників дослідником віднесено гуманізацію освіти, акмеологічний підхід, соціально-психологічний контекст професійної діяльності, специфіку професії, індивідуальні та психологічні особливості особистості. Негативними чинниками, на думку А.С. Борисюк, виявилися надання важливості формалізації в освіті, неврахування соціальних та психологічних особливостей професійної діяльності, існування кризових ситуацій у професійній діяльності, наявність професійних деформацій, маргіналізаційні процеси. Ми поділяємо думку автора, що період опанування знань та навичок у вищому навчальному закладі є адаптацією до соціального життя, професійної групи. У студентські роки формуються основи професійної ідентичності, що запобігає вразливості майбутнього фахівця до професійних криз. Автор вводить три підсистеми, на яких базується формування професійної ідентичності: 1) усвідомлення себе як професіонала; 2) прийняття своєї професії; 3) відношення себе до професійної спільноти. Варто звернути увагу на визначення дослідником показників професійної ідентифікації, які передбачають соціальний статус, самоповагу, особистісну безпеку, зни-

ження рівня тривожності, постійне самовдосконалення, професійне та особистісне зростання, структурування життєвого часу й простору, знаходження особистого сенсу життя [3].

У свою чергу, С.О. Боровікова визначає фактори, які впливають на формування професійної ідентичності: наявність схильності та здібностей, набутий досвід, власні очікування від професії, особливості темпераменту, психологічна стійкість, кругозір та світобачення, поради рідних, вплив засобів масової інформації [4, с. 14–26].

Пов'язує визначення професійної ідентичності з поняттям професійного «образу Я» Е.Ф. Зеер [6, с. 228–311]. На його думку, особистість професійно вдосконалюється завдяки життєвим перешкодам, з якими вона стикається впродовж свого професійного життя.

Варте нашої уваги визначення, запропоноване О. Єрмолаєвою, яка розуміє професійну ідентичність як показник особистісної ідентичності, який сприяє успішній професійній адаптації [7, с. 23–85]. Водночас науковець ототожнює професійну ідентичність з емоційним станом, який переживає індивідум на різних етапах професійного становлення, та функціональною системою, у якій людина має на меті набуття конкретного рівня професійної ідентичності.

Є.О. Клімов виокремлює у професійній ідентичності структурні елементи через усвідомлення власної належності до професійної спільноти, ступеня відповідності професійним нормам та стандартам, через визнання самим професійним оточенням людини як професіонала, через усвідомлення власних сильних та слабких професійних сторін, способів прогнозування можливих поразок та успіхів тощо [8, с. 266–275].

Є.О. Клімов пов'язує професійну ідентичність з професійною самосвідомістю та виділяє такі спільні ознаки, а саме: розуміння єдності з конкретним професійним середовищем; усвідомлення критеріїв відповідності професійним нормам та еталонам; розуміння особистістю ступеня визнання її як професіонала; аналізування сильних та слабких сторін, з метою подальшого самовдосконалення, прогнозування подальших дій, пов'язаних з професійною діяльністю [8, с. 266–275].

Г. Ложкін та Н. Волянчук розглядають професійну ідентичність як самосвідомість [9, с. 123–130]. Автори трактують поняття як систему уявлень особистості про себе у професійній діяльності, що передбачає ціннісні та мотиваційні елементи, які сприяють знаходженню свого місця у майбутній професії.

Згідно з поглядом А.М. Лукіянчук [10, с. 370–380], яка працювала над створенням моделі розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів, у студентському віці формується якість діяльності, яка називається професійною ідентичністю. Ця якість дасть можливість студенту бути вмінь, необхідних йому для здійснення майбутньої професійної діяльності, оптимізує та самовдосконалює, що приведе до професійної адаптації.

Згідно з поглядами А.М. Лукіянчук, професійна ідентичність є динамічною системою, що утворюється впродовж професійної підготовки та під час формування професійної компетентності та сприяє удосконаленню професійної майстерності майбутнього фахівця [11, с. 145–153].

Подібні погляди поділяє О.А. Матеюк, досліджуючи професійну ідентичність майбутніх суб'єктів праці як психологічний феномен, якому притаманна низка психологічних особливостей: розвиток та становлення на основі діяльності суб'єкта, що спонукає останніх завоювати необхідні навички та вміння. Якість набутих навичок виступає на передній план, оскільки, за словами автора, ступінь професійної ідентичності відображається на якості професійної діяльності. І чим більше розвинута професійна ідентичність, тим результативніша навчальна діяльність. Звідси можемо зробити висновок, що чим більш сформованою є професійна ідентичність, тим результативніша професійна діяльність. Цікавим є той факт, що автор спрямовує нашу увагу на латентні та кризові періоди розвитку становлення професійної ідентичності. Кожна людина має свій темп професійного розвитку, який залежить від особистісних характеристик, мотиваційної та психофізіологічної готовності до навчання у вищому навчальному закладі, від соціуму, в якому перебуває студент, від впливу батьків та друзів тощо. Науковець стверджує, що розвиток професійної ідентичності залежить у першу чергу від ступеня сформованості мотивації [12, с. 131–140].

Для визначення професійної ідентичності можемо скористатися поглядом Дж. Марсії, який вважає, що ідентичність розвивається впродовж усього життя людини завдяки посту-

повому усвідомленню інформації про себе (науковець називає такий вид ідентичності передчасною ідентичністю) та через шлях прийняття самостійних рішень людиною стосовно того, якою їй бути. Такий вид ідентичності дослідник трактує як «досягнута ідентичність» [23, с. 551–558].

Нам імпонують погляди І.М. Мельничук, яка професійну ідентичність майбутніх фахівців пояснює через розуміння студентом свого ставлення до майбутньої професії, усвідомлення себе як дійового фахівця, а не студента, який отримав диплом; через професійну адаптацію до здійснення своєї ролі у професії; через опанування та усвідомлення своїх професійних можливостей та прогнозування власної моделі професійної поведінки та стилю діяльності у віртуально-професійних ситуаціях [13, с. 92]. Автор узагальнює та групує вищезазначені аспекти у три групи: професійну адаптацію, професійну самоідентифікацію та професійне моделювання.

Як бачимо, автор намагається визначити професійну ідентичність через усвідомлення себе як фахівця та через оцінку професійного оточення, в якому особистість здійснює, аналізує та прогнозує власну професійну діяльність.

Однією з умов професійної підготовки студентів автор вбачає максимальне наближення майбутнього фахівця до справжньої професії. Погоджуємося з доцільністю застосування методу професійного занурення, коли створюються умови для формування професійної реалізації у формі підвищення власної гідності та впевненості у собі, що сприятиме актуалізації власних професійних ресурсів. Згідно з поглядом науковця, яку ми підтримуємо, саме навчальні тренінги покликані здійснити реалізацію професійних умінь та навичок, що набуваються під час професійної підготовки майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі.

Деякі дослідники, визначаючи поняття «професійна ідентичність», порівнюють його з іншими, близькими за своїм значенням поняттями. Наприклад, Ю.В. Орешта порівнює поняття «ідентифікація», «професійна ідентифікація», «професійна ідентичність» [14, с. 104–112]. Автор виокремлює дві групи понять. До першої групи належать підходи до визначення ідентифікації, а в другій групі автор описує підходи стосовно приналежності до конкретного професійного середовища та норми, моральні принципи, вимоги, які притаманні конкретному професійному середовищу.

О.І. Остапйовський, розглядаючи професійну ідентичність у структурі економічної свідомості особистості, доходить висновку, що трактування поняття «професійна ідентичність» відбувається в трьох вимірах, а саме: як провідна тенденція професійного становлення особистості; як показник рівня розвитку професійного шляху людини; як явище, що змінюється під впливом різних чинників, одним з яких є професійне навчання [15].

Вагомий внесок у наукове дослідження професійної ідентичності у психології здійснив Ю. Поваренков, працюючи над поняттям професійного розвитку. Він визначив професійну ідентичність через призму становлення суб'єкта впродовж професійного розвитку; через емоційний стан різних періодів розвитку професійної діяльності; через усвідомлення себе, як професіонала [16]. Для нашого дослідження важливим аспектом є також поєднання професійної ідентичності з факторами професійного розвитку, а саме з професійною самооцінкою та професійним визначенням особистості. Явище професійної ідентичності Ю. Поваренков бачить через ступінь значущості для людини професії, для задоволення духовних, соціальних та матеріальних потреб. Отже, на думку автора, реалізується поняття «професійна ідентичність» через усвідомлення себе як професіонала; усвідомлення власних професійних дій з метою задовольнити потреби; усвідомлення способів самореалізації як професіонала. Науковець виокремлює етапи становлення ідентичності студентів. На першому курсі навчання у студентів формується шкільна ідентичність, на другому, третьому та четвертому курсах навчання – академічна або, інакше кажучи, навчальна ідентичність. Професійна ідентичність виникає на четвертому курсі та в магістратурі, й далі продовжує існувати в процесі професійної діяльності. Позиція автора сприяла здійсненню нами експериментального дослідження для виявлення ступеня усвідомлення студентами своєї професійної самореалізації на четвертому курсі навчання та в магістратурі.

У свою чергу, І.В. Соколова здійснює огляд теоретичних джерел щодо формування визначення «професійна ідентичність» у процесі професійної підготовки студентів і робить висновок, що професійна ідентичність формується завдяки професійній ідентифікації [17, с. 43].

На відміну попередніх визначень, професійну ідентичність М.І Шерман та О.М. Безбах сприймають як інтегративне особистісне утворення, що базується на особливостях професійної спільноти, до якої належить особистість, на усвідомленні себе частиною спільноти та на оцінці самої спільноти особистості, що передбачає, в першу чергу, професійний підхід [18, с. 199].

Грунтовне дослідження здійснює Л. Шнейдер, згідно з поглядами якої поняття «професія» пояснює зміст професійної ідентичності, проте професійна ідентичність не передбачає лише професіоналізм, це, у першу чергу, професійне самовизначення, самоорганізація, що, на нашу думку, є основними ключовими елементами професійної самореалізації особистості [19]. Особиста приналежність до певної професійної спільноти є одним з елементів професійної ідентичності особистості.

Погоджуємося з автором, що процес формування професійної ідентичності через саму професію виходить з того, що становлення профіідентичності відбувається в межах професії. Ідентичність розглядається автором як остаточний результат будь-якого процесу, що сприяє розумінню людиною себе як унікальної особистості. Це дозволяє людині діяти, усвідомлюючи своє існування, і поєднувати свої плани на майбутнє та реалізацію останніх у власному житті.

Висновки. Підсумовуючи погляди науковців, можемо дійти висновку, що існують різні визначення поняття «професійна ідентичність». Деякі вчені розглядають її через досягнення професійного самовизначення, інші – через професійний розвиток, психологи подають визначення у контексті професійної самосвідомості. Як психологічна категорія професійна ідентичність полягає у ставленні людини до конкретної професії. Але різні підходи не заперечують, а доповнюють визначення. Більшість дослідників намагаються визначити професійну ідентичність через усвідомлення себе як фахівця та через оцінку професійного оточення, в якому особистість здійснює, аналізує та прогнозує власну професійну діяльність.

Процес професійного становлення відбувається впродовж усіх років навчання. І мета вищої школи полягає у професійному орієнтуванні студентів та сформованості в них уявлення про майбутню професію. Особисте ставлення студента до майбутньої роботи має формуватися безпосередньо під керівництвом справжніх спеціалістів та фахівців.

Метою подальших наших досліджень є розробка та введення навчальних тренінгів для студентів та здійснення методики з метою визначення рівнів сформованості професійної ідентичності студентів випускних курсів.

Список використаної літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Березина Т.С. Становление профессиональной идентичности педагога / Т. С. Березина // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 7. – С. 24–27.
3. Борисюк А.С. Соціально-психологічні засади становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога / Борисюк А.С.: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05. Івано-Франківськ: Прикарпатськ. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – 2011. – 35 с.
4. Боровикова С.А. Профессиональное самоопределение / С.А. Боровикова // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. – СПб.: Питер, 1991. – С. 14–26.
5. Довгань Л.І. Формування англomовної комунікативної компетенції майбутніх маркетологів у закладах вищої освіти / Л.І. Довгань // Інноваційна педагогіка. Вип. 7. – Херсон, 2020. – С. 116–119.
6. Зеер Е.Ф. Психология профессий / Е.Ф. Зеер. – М.: Фонд «Мир», 2005. – С. 228–311.
7. Ермолаева Е.П. Психология социальной реализации профессионала / Е. П. Ермолаева. – М.: Институт психологии РАН, 2008. – С. 23–85.
8. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М.: ИПП, 1996. – С. 266–275.
9. Ложкін Г. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта / Г. Ложкін, Н. Волянюк // Соціальна психологія. – 2008. – № 3. – С. 123–130.
10. Лукіянюк А.М. Модель розвитку професійної ідентичності майбутніх педагогів / А.М. Лукіянюк // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Вип. 7. – К., 2010. – С. 370–380.

11. Лукіяничук А.М. Проблема ідентифікації у професійному становленні майбутніх вчителів у вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації / А.М. Лукіяничук // Педагогічний процес: теорія і практика: зб наук. праць. – 2006. – Вип. 1. – С. 145–153.
12. Матеюк О.А. Психологічні особливості професійної ідентичності майбутніх суб'єктів праці / О.А. Матеюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – Вип. 1. – С. 131–140.
13. Мельничук І.М. Формування професійної ідентичності майбутніх фахівців як педагогічна проблема / І.М. Мельничук // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія». – 2015. – Вип. 1 (1). – С. 92–95.
14. Орешета Ю.В. «Ідентифікація» та «професійна ідентифікація»: теоретична інтерпретація понять / Ю.В. Орешета // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – Вип. 58. – С. 104–112.
15. Остапівський О.І. Професійна ідентичність в структурі економічної свідомості особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / О.І. Остапівський. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Л. Українки, 2011. – 18 с.
16. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
17. Соколова І.В. Професійна ідентифікація майбутнього вчителя / І.В. Соколова // Професійна підготовка майбутніх фахівців. – 2012. – Ч. 4. – С. 40–46.
18. Шерман М.І. Професійна ідентичність як чинник формування інформаційної культури майбутніх судноводіїв / М.І. Шерман, О.М. Безбах // Молодий вчений. – 2014. – С. 199.
19. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: монография / Л.Б. Шнейдер. – М.: МОСУ, 2001. – 272 с.
20. Фрицюк В.А. Професійна мобільність у контексті підготовки майбутніх педагогів до професійного саморозвитку / В.А. Фрицюк // Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». – 2019. – № 1 (17). – С. 211.
21. Argyle M. The social psychology of work / M. Argyle. – L.: Allen Lane, 1972. – 291 p.
22. Choosing a Vocation: Frank Parsons [Електронний ресурс]. – Режим досвіду: <https://archive.org/choosingavocati00parsgoog> (останнє звернення: 20.10.2019)
23. Marcia J.E. Development and validation of ego-identity status / J.E. Marcia // Journal of Personality and Social Psychology. – 1975. – Vol. 3. – P. 551–558.
24. Maryna V. Ikonnikova Modern online platforms and digital technologies in teaching linguistics in the US higher education practice / V. Maryna // Information Technologies and Learning Tools. – 2019. – Vol. 73, № 5. – P. 125–134, doi: <https://doi.org/10.33407/itlt.v73i5.2548>